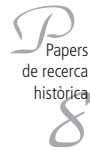

Els refugiats “andorrans” de la Guerra Civil Espanyola Una aproximació

Gerhard Lang-Valchs

Historiador, teòleg i professor jubilat, doctor per la Universitat de Sarre (Saarbrücken, Alemanya)
langvalchs@hotmail.es

Resum

Els refugiats “andorrans” de la Guerra Civil Espanyola - Una aproximació

En aquesta aproximació, contextualitzada històricament, s'analiza la situació de la documentació dispersa i fragmentària, amb la finalitat d'establir una hipòtesi dels fugitius de Catalunya que entraren a Andorra. Alguns refugiats s'hi quedaren i altres entraren a França. S'apunta una hipòtesi dels que entraren a Andorra i s'assenyala el fracàs d'alguns fugitius.

Resumen

Los refugiados “andorranos” de la Guerra Civil Española - Una aproximación.

Esta aproximación, contextualizada históricamente, se analiza la situación de la documentación dispersa y fragmentaria, con la finalidad de establecer una hipótesis de los fugitivos de Catalunya que entren a Andorra. Algunos de los refugiados se quedaron y otros marcharon a Francia. Se señala una hipótesis de los que entraron a Andorra y anota el fracaso de algunos de los huidos.

Résumé

Approche: Les réfugiés «andorrans» de la Guerre Civile Espagnole

Cette approche, repères historique encadrée trace la situation des documents éparpillés et incomplets et visent à établir une hypothèse sur les fugitifs de Catalogne qui rejoignent l'Andorre. Certains réfugiés y resteront d'autres gagneront la France. Une hypothèse est posée à propos de ceux qui ont atteint l'Andorre et on souligne l'échec de certains fugitifs.

Abstract

The “Andorran” fugitives of the Spanish Civil War - an approximation

In this approximation with a historical contextualization, the situation of dispersed and fragmentary documentation is analysed to draw up a hypothesis concerning the fugitives from Catalonia that entered Andorra. Some fugitives stayed on, and others went on to France. A hypothesis is constructed on those who came to Andorra and the failure of others.

questes darreres dècades un bon grapat d'autors han escrit centenars d'articles i llibres més o menys científics sobre els refugiats de la Guerra Civil Espanyola a França. Malgrat això, encara no s'ha realitzat cap estudi dedicat exclusivament als refugiats que van passar per Andorra o que s'hi van quedar. Aquest article és una primera aproximació a la qüestió i presenta uns resultats amb la intenció d'establir –amb el màxim rigor– el nombre de refugiats catalans que van passar per Andorra o s'hi van quedar entre els mesos de juliol del 1936 i gener del 1939.¹ Abans de submergir-nos en les xifres convé fer un cop d'ull als fets històrics que es van produir durant l'èxode i que van causar-lo. Quan va esclatar la revolta militar del 18 de juliol de 1936 contra el govern republicà –que més endavant els vencedors van anomenar *Levantamiento nacional*–, a Barcelona hi va haver tres dies de lluites al carrer entre els soldats del comandament rebel i les forces lleials ajudades per activistes dels sindicats anarquistes. Finalment, aquests darrers es van imposar. Després que els anarquistes s'apropiessin de la majoria de les armes requisades, van començar a “exportar” la seva lluita revolucionària a quasi tota Catalunya –fins als darrers racons de la geografia pirinenca. Els anarquistes van substituir el poder administratiu, judicial i policial pels anomenats comitès antifeixistes, encapçalats i guiats per ells mateixos. Aquests grups intentaven implantar per la força el seu propi model col·lectivista i llibertari de la societat. La seva repressió-dirigida especialment contra qualsevol membre de la jerarquia eclesiàstica, els terratinents i els “rics” en general- va provocar nombrosos

1. A les llistes que fan referència a espais de temps determinat, amb prou feines hi apareixen cinc persones que no venien de Catalunya.

excessos i matances arbitràries sense judici legal, va escampar el pànic entre els “enemics del poble”.²

Per a molta gent fugir a l'estranger era l'única manera d'escapar d'aquests grups que durant mesos van actuar impunement sense que el poder central pogués imposar l'ordre legal. Tot i que a mitjan 1937 a València el govern legal va aconseguir, almenys formalment, restablir-lo, el descontentament de molta gent amb el govern va augmentar. L'oposició a la política de reclutament i les poques ganes de participar en una guerra fratricida eren les primeres causes d'una (nova) onada de refugiats. El tancament de les fronteres va obligar aquestes persones “faccioses” a emprar camins de muntanya per fugir, sense conèixer el terreny; tasca que encara esdevenia més complicada a l'hivern. Gairebé sempre necessitaven guies o passadors –generalment contrabandistes– perquè els portessin a França o Andorra sense que els carabiners o els anarquistes els descobrissin. El preu dels seus serveis oscil·lava entre les 500 pessetes i les 1.500 per persona. La gran majoria d'aquests guies eren espanyols. Gràcies a una llista dels serveis secrets sobre guies i contrabandistes es conclou que, dels seixanta-un que actuaven per Andorra, només sis eren andorrans.³

Pel que fa al nombre de refugiats, les xifres oscil·len entre 35.000 i 90.000; dels quals suposadament es van establir a les Valls entre 2.000 i 4.000. Això no obstant, aquestes xifres són apreciatives. Es tracta d'extrapolacions basades en dades reals i confirmades de dies concrets en èpoques amb un gran flux de refugiats.⁴ Només en Jordi Rubió ha intentat aproximar-se

seriosament al nombre de refugiats “andorrans”:⁵ un intent empíric per ranejar a la qüestió afirma que 6.000 refugiats catalans van arribar a França el 1936; a Andorra s'hi van establir entre 800 persones i 900. Quan li vaig preguntar sobre les seves estimacions durant tota la guerra, afirma que foren entre 6.000 i 8.000, ambdues xifres sorprenentment baixes.⁶

Els números i càlculs que es presenten a continuació també són aproximatius ja que només es disposa de dades clarament documentades d'una part dels dos anys i mig que aproximadament va durar la Guerra Civil Espanyola. Per a la resta del període s'han fet dues estimacions mensuals diferents: una pel cap baix i una altra més aviat generosa. Aquestes apreciacions també es basen parcialment en xifres precises de dies concrets o d'espais relativament curts de temps i, d'altra banda, també en comentaris addicionals dels documents que s'han consultat sobre les tendències del flux.⁷ D'aquesta manera, al final del procés s'aconsegueix una forquilla amb dues xifres, i entre aquestes dues xifres hi ha d'haver el número real de persones que van passar per Andorra.

Ara s'explicarà breument els problemes que apareixen a l'hora d'intentar esclarir la qüestió. El nucli del problema són les dades en què es basa l'estudi: dades disperses per diferents arxius i, a més, incompletes. Cap font aporta una relació contínua i completa que englobi tot l'espai de temps que es pretén analitzar. Es conserven documents amb dades dels refugiats de la Vegueria Francesa,⁸ i les dades que durant aquells anys va recopilar la policia dels departaments de l'Arieja⁹ i dels Pirineus Orientals.¹⁰ També s'han consultat els fons de *Nacho Enea*, la central del

2. CASTELLS I SERRA, JESÚS: *Martirologí de l'Església d'Urgell (1936-1939)*, la Seu d'Urgell, 1975; BADIA, FRANCESC: *El copríncep Mons. Justí Guitart i el seu temps*, Abadia de Montserrat, 2007: ens basem en aquesta obra i n'ampliem la base documental. Vegi's també BLANCHON, JEAN-LOUIS, *Expérience anarchiste de Puigcerdà (1936-1937)*, Actes del col·loqui: “L'anarchisme a-t-il un avenir?”, 27, 28, 29 oct. 1999 a l'Université de Toulouse Le Mirail, Toulouse, 2001.

3. Archivo General Militar de Avila, C. 1973, llig. 14, carp. núm. 44.

4. S'arriba a la xifra de 35.000 després d'extrapol·lar (arrodonint) el número de 50 refugiats per dia com a mitjana durant dos anys (700 dies); s'aplica el mateix mètode a la xifra de 90.000, cosa que significaria una mitjana diària de 128 refugiats. Segons les dades recopilades, aquest elevat nombre no es pot considerar com una mitjana normal. Correspon a uns determinats pics de 1937 que, a més, es caracteritza per unes quantes “macroexpedicions” de diversos centenars de persones i un més gran flux de refugiats en general, fet que finalment va motivar un control de la frontera encara més estricte i un augment considerable dels carabiners.

5. BUREL, CÉCILE; RUBIÓ, JORDI; SITJAR, JOSEP: “Los SIG como instrumento para el análisis de las migraciones: el ejemplo del éxodo catalán de 1936”, *Diacronie. Studi di Storia*

Contemporanea: Digital History: la storia nell'era dell'accesso (29/6/2012) [http://www.studistorici.com/2012/06/29/burel-rubio-sitjar_numero_10/]. No s'ha de confondre el segon coautor amb Javier Rubio, autor del llibre *La emigración española a Francia* que tracta una temàtica molt semblant.

6. Aquests autors apliquen un mètode –que expliquen en el seu article– que sembla lògic i prometedor. Això no obstant, és dubtós que les xifres concretes sobre les quals es basa el càlcul siguin correctes, ja que pressuposen com a baixa les xifres de l'administració local sobre la inclusió estadística dels que van fugir i dels cridats a files.

7. Es tracta de comentaris com ara (*peux*) *nombreux (mais continués), petits groupes o aussi réduit(s)* que, tot i que marquen tendències, són difícils de quantificar. Només s'han tingut en compte els números més grans de nou; hi ha poquíssimes mencions de xifres menors.

8. ARCHIVES DÉPARTEMENTALES DES PYRÉNÉES ORIENTALES [ADPO], DÉLÉGATION POUR ANDORRE [DPA], 1723W, cartó 175.

9. ARCHIVES DÉPARTEMENTALES DE L'ARIÈGE [ADA], 5 M 138-148.

10. ADPO, 4 M 413-415 i 1 M 595, 1 M 654 i 1 M 628.

SIFNE (*Servicio de Información de la Frontera Norte de España*), una branca “privada” dels serveis secrets de l'Espanya nacional a l'Arxiu de la Memòria Històrica de Salamanca.¹¹

Sobre la gent que es va quedar a Andorra hi ha ben poques dades ja que aquestes es recopilaven en els registres d'estrangers de les parròquies i, d'aquests, només se'n conserven dos; cosa que representa una base massa minsa per fer-ne una extrapolació. Ens hem d'accontentar amb la xifra de René Baulard, tinent coronel i comissari al comandament de la Gendarmeria Francesa. Un dels seus informes esmenta uns 300 refugiats “residents” a les Valls. Després de treballar amb xifres molt més altes, aquesta pot semblar molt baixa, però no hi ha cap raó per desconfiar d'aquesta informació. Si, per exemple, hi hagués hagut 2.000 refugiats “residents” en una població al país d'una mica més de 4.000 habitants -suposant que cada família es componia de pare, mare i dos fills-, hauríem de pensar que cadascuna de les 500 famílies andorranes hauria acollit una mitjana de quatre refugiats; la qual cosa, òbviament, és un disbarat. Sóc del parer que aquest càlcul i les reflexions que es faran a partir d'ara ens poden oferir una revisió del nombre de refugiats que van passar per Andorra. Només hi ha xifres concretes i fiables –fins i tot llistes nominals– d'aquelles persones que es pogueren quedar a França. Durant més de la meitat del temps que va durar el conflicte, l'estadística de l'administració francesa –o almenys dels documents que tracten la qüestió i que encara es conserven– no va tenir en compte aquelles persones que van passar la frontera. Així doncs, només podem determinar de forma parcial el nombre de refugiats que va passar la frontera d'Andorra amb el departament de l'Arieja.¹² A més, també s'hi va comptabilitzar el número de

salconduits, el de persones que van entrar a Andorra i, finalment, el de persones que van entrar a França per l'Ospitalet.

Les xifres del 1936 de què disposem cobreixen els primers sis mesos del conflicte. Les dades dels mesos de juliol, agost i part de setembre del 1936 [283 i 63] es basen amb els salconduits expedits per la Vegueria Francesa.¹³ De setembre a finals de desembre es disposa de les xifres de les persones que van entrar al departament de l'Arieja des d'Andorra [123, 238, 180 i 23].¹⁴ També es disposa de dades dels mesos de març [200], octubre [682], novembre i desembre del 1937 [1.500], i també dels mesos de juny a desembre del 1938 [1.200].¹⁵ A banda d'algunes xifres de dies concrets, queda la dada de 2.000 refugiats de gener o març fins a inicis de setembre del 1937.¹⁶ Durant aquests dos anys i mig es comptabilitza, arrodonint, 5.500 casos documentats, i d'aquesta manera es cobreixen aproximadament dues terceres parts de l'espai de temps que ens interessa. Del 1939 no hi ha xifres clares i fiables. Baulard va informar al prefecte de l'afluència massiva de refugiats que fugien del front i que s'apropaven a la Seu d'Urgell amb la intenció de passar la frontera andorrana. El comissari esmenta unes 6.000 persones massificades prop de la frontera.

Això no obstant, ni en aquests mateixos dossiers ni en d'altres que s'han conservat no s'esmenta quantes persones van aconseguir entrar a Andorra. Tot i que d'una banda Baulard esmenta que els rigorosos controls fronterers espanyols no estaven gens disposats a deixar passar la gent que volia abandonar el seu país, d'altra banda avisa a l'inspector de la policia especial a l'Ospitalet “[...] qu'un exode de plusieurs centaines de réfugiés politiques espagnols aurait lieu incessamment”.¹⁷ La darrera paraula

11. CENTRE DOCUMENTAL DE LA MEMÒRIA HISTÒRICA DE SALAMANCA [CDMH], *Incorporados*, 1478-1484.

12. Fins mitjan 1937 Baulard va enviar els refugiats que volien tornar a l'Espanya republicana per la Tor de Querol, departament dels Pirineus Orientals. No hi ha registres sobre aquest grup de persones. Tant les dades del 1936 com dades posteriors permeten afirmar que, com a màxim, entre un 10 % i un 20 % dels refugiats volien ser repatriats per Portbou.

13. Aquestes xifres són el número de salconduits que va expedir la Vegueria Francesa. APO, DPA, 1723W, c. 175, Réfugiés 1936. Conté diverses llistes nominals i números dels mesos d'agost a desembre.

14. No s'hi han inclòs els que van entrar a França per la Tor de Querol. Fins mitjan 1937, Baulard encaminava els refugiats que volien tornar a l'Espanya republicana per la Tor de Querol. El 1936 no n'hi podia haver gaires si tenim en compte el número de

persones que havien arribat a França i que volien tornar a Espanya. Durant els primers sis mesos se'n compten tres. Com que pel mes de setembre part de les dades d'aquesta font [ADA, 5 M 145] s'encavallen amb les de l'anterior, no s'han tingut en compte les dades de la primera que cobreix els deu dies centrals del mes.

15. Pel mes de novembre Baulard n'esmenta més de 1.000 i pel desembre menys de la meitat; entre els dos mesos [=1.500*]. Això no obstant, les xifres del recompte de la policia francesa dels mesos d'octubre a desembre són sensiblement diferents [oct.: 682, tot i que falten dades dels dies del 2 al 8; nov.: 313; i des.: 56, els deu primers dies]. Resulta difícil realitzar un càlcul amb dades tan diferents.

16. CDMH, *Incorporados*, 1480. Carta de Miguel Onandia al marquès dels Andes del 5-9-1937.

17. ADA, 5 M 146, *Agissements de réfugiés espagnols en Andorre*, 1938-39. Carta de l'11 de gener de 1939 de l'inspector de la policia especial al seu superior a Foix.

Número de refugiats de pas per Andorra (1936-1938)

	gen.	febr.	març	abr.	maig	juny	jul.	ag.	set.	oct.	nov.	des.		
1936	---	---	---	---	---	---	283		123	238	180	23		
												1936		
												847		
												847		
1937	?	?	2000											
		70/1	(200)	(23/1)	(70/1)	(120/5)	(95/1)		250/3	628/23	313	56/10		
				(200/4)			(50/1)							
		100	150	(*)	(400)	(200)	(300)	(400)	(500)	750/27	152/8	(*)	100/20	
		200	200							1.500	1.500	1.000*	400*	
												1937		
												2.000		
												1.317		
												1.252		
												4.800		
												4.569		
												8.117		
1938														
	13/1			100/1					1.200					
	150/30	100	100	300/29	200									
	300	300	300	500	300									
												1938		
												1.313		
												850		
												1.800		
												2.163		
												3.113		

Total de refugiats (estimació baixa)	7.579
Total de refugiats (estimació alta)	12.077

Els números basats en estimacions estan en cursiva.

70/1 o 250/3 representa el número de refugiats en 1 o 3 dies.

L'ombreig lleuger indica l'estimació/extrapolació pel cap baix.

L'ombreig intens indica l'estimació/extrapolació pel cap alt.

L'ombreig mitg indica un espai de temps amb un número global documentat.

d'aquesta cita significa que ja fa uns quants dies que hi ha un gran nombre de refugiats. És difícil fer una estimació sobre aquesta base, els càlculs no han tingut en compte els dos primers mesos del 1939.

A banda de les dades documentades ja esmentades, la taula reflecteix un parell de càlculs: una estimació pel cap baix i una altra de clarament generosa. D'aquesta manera s'intenta establir una forquilla tenint en consideració que la rigorosa climatologia hivernal –com ho demostren les xifres i els comentaris dels informes del 1937– va provocar una reducció del nombre de refugiats durant aquests mesos. D'altra banda, aquesta forquilla s'orienta amb dades precises de dies concrets o espais de temps –de vegades molt curts– que sovint, en els informes consultats, es perfilen amb pics d'una aflluència extraordinària.

Certament però, els oblidats d'aquells anys són els que no van arribar mai al seu destí. Fou considerable el número de refugiats que moriren, de fred o d'extenuació, intentant marxar del seu país, un país que aleshores no els ofería cap perspectiva positiva.

Alguns guies es despreocuparen dels que quedaven enrere que, sovint, morien a les muntanyes o eren descoberts i, generalment, afusellats pels carabiners sense cap procés legal. Tot i que hi ha constància d'alguns d'aquests casos i incidents que succeïren en territori andorrà, o molt a prop de la frontera andorrana, no hi ha dades ni estadístiques d'aquests intents malreeixits o violentament fallits. Que jo sàpiga, ningú fins ara, excepte en Francesc Badia, s'ha preocupat d'aquests desafortunats que també formen, o haurien de formar part, de la memòria històrica. Així doncs, cal constatar que quasi totes les estimacions fetes fins ara ni tan sols reflectien de forma aproximada el nombre real de refugiats. La xifra mitjana de 10.000 asilats no té en compte els de l'èxode del 1939. Tot i això, la revisió d'aquestes dades no té gaire transcendència. Independentment de quants fossin, tant els refugiats "residents" com els de pas foren un repte per a un petit país que va haver d'organitzar l'acollida i l'assistència d'aquesta gent durant la seva estada a les Valls.